

Democratie tussen rationaliteit en spiritualiteit

Verslag van de derde Rob-lezing

Derde Rob-lezing door Ian Buruma
Den Haag, Sociëteit 'De Witte'
13 september 2005
(met een co-referaat van Paul Schnabel)

Inhoud

Woord vooraf	5
Opening Jos van Kemenade	7
Is democratie een universele waarde? Ian Buruma	11
De blik van de buitenstaander of het nut van een andere kijk op de dingen Paul Schnabel	19
Bijlage I Overzicht van uitgebrachte adviezen	26
Bijlage II Overzicht van uitgebrachte preadviezen en overige publicaties	30
Bijlage III Samenstelling Raad voor het openbaar bestuur	33

Woord vooraf

Op dinsdag 13 september 2005 organiseerde de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) in sociëteit 'De Witte' te Den Haag voor de derde maal de zogenaamde Rob-lezing, voor ruim 125 belangstellenden. Het thema was 'Democratie tussen rationaliteit en spiritualiteit'.

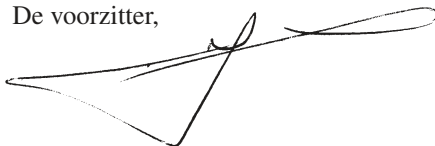
De lezing werd uitgesproken door Ian Buruma. De heer Buruma (1951) studeerde Chinese literatuur en geschiedenis in Leiden en is auteur van diverse boeken over cultuur en politiek in Azië. Recente publicaties van zijn hand in het Nederlands zijn *'De uitvinding van Japan'* (2003) en *'De toekomst van China'* (2005). Zijn samen met Avishai Margalit geschreven studie over het 'occidentalisme' trok nationaal en internationaal de aandacht. Tegenwoordig woont Buruma in New York waar hij als hoogleraar Mensenrechten, Democratie en Nieuwe Media verbonden is aan de Bard University.

Paul Schnabel hield een co-referaat bij de lezing van Buruma. De heer Schnabel (1948) studeerde sociologie in Utrecht en promoveerde op een proefschrift over nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid. Sinds 1998 is hij directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau en sinds 2002 is hij tevens universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Deze publicatie bevat de tekst van de lezing van de heer Buruma en van het co-referaat van de heer Schnabel, voorafgegaan door het openingswoord van de voorzitter van de Raad voor het openbaar bestuur, Jos van Kemenade.

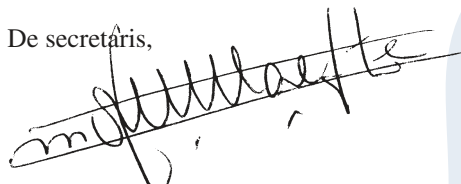
De Raad voor het openbaar bestuur hoopt met (de publicatie van) de Rob-lezingen een bijdrage te leveren aan het maatschappelijke en politiek-bestuurlijke debat over inrichting en functioneren van de Nederlandse overheid.

De voorzitter,

De heer prof. dr. J.A. van Kemenade

De secretaris,

De heer drs. M.P.H. van Haften

Opening

Jos van Kemenade

Dames en heren,

Hartelijk welkom bij de derde Rob-lezing. De Rob is de Raad voor het openbaar bestuur en adviseert, zoals u weet, regering en parlement over het functioneren van het openbaar bestuur. Wij doen dat sinds 1997, op basis van de Kaderwet Adviescolleges, de zogenaamde 'Woestijnwet'. Wij hebben de indruk dat onze adviezen niet onopgemerkt zijn gebleven en op uiteenlopende wijze doorwerken in beleid en regelgeving. Die indruk is vorig jaar door een onafhankelijk evaluatieonderzoek bevestigd. De adviezen van de Rob, zo zei het evaluatieonderzoek, doen ertoe voor allerlei partijen in en om het openbaar bestuur. Daarvoor zijn we dit jaar dan ook beloond met een aanzienlijke korting op ons budget... Vooruitlopend op de door het kabinet aangekondigde herziening van het adviesstelsel wordt dus al drastisch bezuinigd. Het huidige adviesstelsel is zeker niet perfect, dames en heren, het is in een aantal opzichten zeker voor verbetering vatbaar. Maar juist in een tijd waarin daadkracht en slagvaardigheid hoog in het vaandel staan in de politiek, is er behoefte aan kritische reflectie van onafhankelijke en – in vergelijking met

commerciële adviesbureaus – relatief goedkope adviescolleges. Ze houden – denken wij – het openbaar bestuur scherp, hoeden het voor bedrijfsblindheid en de waan van de dag en voeden het met strategische visies en kennis. Kabinet en parlement lijken daar niet zonder meer van overtuigd en dat baart zorgen. Dat wilde ik aan het begin van dit welkomstwoord toch even gezegd hebben.

Wij adviseren dus gevraagd en ongevraagd over het functioneren van het openbaar bestuur. Het kan daarbij gaan over de verbetering van de werkwijze van de overheid als aanbieder van publieke diensten. Dat is niet onbelangrijk, maar dat betreft slechts één aspect van het functioneren van de overheid. De overheid is immers naast aanbieder van collectieve goederen ook het forum voor politieke meningsvorming en besluitvorming met betrekking tot de publieke zaak. Het is van groot belang dat burgers zich in dat forum, de politieke democratie, herkennen, zich daarbij betrokken voelen en de overtuiging hebben dat hun belangen daarin voldoende tot hun recht komen. En daar schort het steeds meer aan. Wie na Fortuyn en de gang van zaken rond het referendum over de Europese Grondwet daar nog niet van overtuigd was, moet het vorige week gepubliceerde rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland 2005*, er maar eens op nalezen. Het oordeel over het functioneren van de Nederlandse overheid heeft zich in een voor het bestuur ongunstige richting ontwikkeld. De laatste jaren is het vertrouwen in instituties als de regering, de Tweede Kamer en de politieke partijen, sterk gedaald. Naar de mening van de Raad is er daarom alle reden om aandacht te schenken aan het functioneren van de politieke democratie zelf. We moeten de democratie, zo u wilt, als het ware opnieuw uitvinden in nieuwe omstandigheden. Want ontwikkelingen als ontzuiling, individualisering en globalisering hebben de verhouding tussen overheid, politieke democratie en samenleving in veel opzichten gewijzigd. Het is verleidelijk om daar nu op in te gaan, maar ik beperk me tot de aankondiging dat de Raad over enkele dagen een advies zal uitbrengen over de staat van onze democratie en daarmee dus ook over de vernieuwingsagenda van de nieuwe minister voor Bestuurlijke Vernieuwing.¹ Ik kan u ook vertellen dat wij op korte termijn een advies zullen uitbrengen over de spanning tussen vrijheidsrechten en een effectief veiligheidsbeleid. Moeten we burgerlijke vrijheden opofferen om ons te beschermen tegen de Jihad? Of moeten we die vrijheden juist beschermen tegen politici en bestuurders die ze te zeer willen aantasten? Dit zijn ongetwijfeld belangrijke vragen in een tijd waarin we worden geconfronteerd met terroristische dreiging en met de angst daarvoor. Daarmee kom ik op het thema van de lezing van vandaag.

¹ Raad voor het openbaar bestuur, *Over de staat van de democratie. Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek*, Den Haag, september 2005.

Het moslimterrorisme is namelijk gebaseerd op intense gevoelens van haat en afkeer van de Westerse beschaving. Volgens moslimterroristen is het Westerse denken dat zich manifesteert in seculiere wetten en rationele instituties en dat geworteld is in de Verlichting en de Franse Revolutie, een denken zonder ziel, zonder spirituele dimensie. Het is, vinden zij, doorgedreven rationaliteit, intelligentie zonder wijsheid, goed in het kiezen van de beste middelen voor het bereiken van gegeven doelen, maar niet goed in het kiezen van de juiste doelen. De vijanden van het Westen hebben een zwart-wit wereldbeeld. Ze plaatsen de goddeloze Westerse stad tegenover rechtschape plattelandsgemeenschappen; zelfzuchtig materialisme tegenover het zuivere geloof; de kilte van een onttoverde en mechanische samenleving tegenover de warmte van een organische samenleving; burgerlijke vrijheden en democratische middelmatigheid tegenover heroïsche zelfopoffering; secularisering en afgoderij tegenover betoverende spiritualiteit. Dat negatieve beeld van de Westerse samenleving is wat Ian Buruma 'occidentalisme' heeft genoemd. Ian Buruma hebben wij gevraagd om te reflecteren op het ingewikkelde verband tussen democratie, rationaliteit en spiritualiteit. Wij zijn zeer vereerd dat hij op onze uitnodiging is ingegaan. Buruma is een internationale autoriteit op het gebied van crossculturele studies met speciale aandacht voor de wisselwerking tussen het rationele Westen en het spirituele Oosten. Verder behoeft hij, denk ik, nauwelijks een introductie. U heeft hem trouwens ook al zondag kunnen zien in het programma 'Buitenhof' en als het goed is kunt u vanavond een belangrijk deel van zijn lezing terugvinden in *NRC Handelsblad*.²

Buruma beschouwt het occidentalisme als een revolve tegen het rationalisme en het secularisme, maar ook tegen het universalisme van het Westen. Tot die universalistische traditie van het Westen behoort het geloof in de democratie als universele waarde. Democratie kan en moet overal en altijd worden toegepast, ongeacht historie, geografie, cultuur of religie. Maar is democratie wel een universele waarde? Kan democratie wel gedijen in allerlei culturen en religies? Waarom krijgen democratische instituties geen voet aan de grond in de Arabische wereld? En als democratie wel een universele waarde is, hoe moet democratie dan geëxporteerd worden naar landen die nog gebukt gaan onder tirannie? Wat kunnen we leren van de geslaagde democratisering van Duitsland en Japan na de Tweede Wereldoorlog? Wat leert ons de oorlog van de Verenigde Staten tegen Saddam Hoessein in Irak? Op die verstrekkende vragen zal, hopen wij, de heer Buruma onder andere ingaan.

De heer Buruma zal het thema van vandaag vooral in een historische en internationale context plaatsen. Occidentalisme is volgens hem echter een fenomeen dat niet aan specifieke tijden of plaatsen gebonden is. Het beeld van het Westen als een kankergezwell dat moet worden vernietigd is niet voorbehouden aan islamitisch extremisme. Het heeft Europese wortels in de

² 'Dring democratie niet aan de wereld op', *NRC Handelsblad*, 13 september 2005.

Romantiek en de Contraverlichting en was bijvoorbeeld ook kenmerkend voor de Nazi-ideologie, het Japanse fascisme en het Russische slavisme. In welke gedaante manifesteert het zich in onze gesecculariseerde, maar ook multi-etnische samenleving? Hoe staan autochtone en allochtone bevolkingsgroepen tegenover democratie, rationaliteit en spiritualiteit? Aan Paul Schnabel hebben wij gevraagd om op Buruma te reageren en daarbij vooral, als dat mogelijk is, een vertaalslag te maken naar de Nederlandse context. Ook Paul Schnabel heeft nauwelijks introductie. U weet ongetwijfeld dat hij directeur is van het Sociaal en Cultureel Planbureau en dat hij tevens universiteitshoogleraar is aan de Universiteit Utrecht.

Dames en heren, we gaan nu luisteren naar de heer Buruma, daarna krijgt Paul Schnabel het woord en vervolgens, zonder pauze, zal ik ook u in de gelegenheid stellen te reageren of aan hen beiden vragen te stellen. Ik wens u een plezierige en zo mogelijk inspirerende middag toe. Het woord is aan de heer Buruma.

Is democratie een universele waarde?

Ian Buruma

Hartelijk dank voor deze vriendelijke inleiding. Ik voel me zeer vereerd om hier vanmiddag voor u te kunnen spreken.

Eén van de vergelijkingen die je vaak hoort, vooral in neoconservatieve kringen in de Verenigde Staten die de oorlog in Irak hebben gepromoot, is de vergelijking tussen wat er nu in Irak gebeurt en wat er in Duitsland en Japan gebeurde na de Tweede Wereldoorlog. De vergelijking gaat natuurlijk op verschillende manieren mank. In het geval van de Tweede Wereldoorlog waren het Duitsland en Japan die Amerika hebben aangevallen en niet andersom. Maar de vergelijking is toch misschien niet helemaal oninteressant om iets dieper op in te gaan, omdat de problematiek waar het vanmiddag om gaat ook daar een grote rol speelde, namelijk het verband tussen cultuur, religie en democratie. Dit gold vooral voor de politiek van de Amerikanen en de geallieerden, maar in feite de Amerikanen, in Japan. U kent misschien de beroemde uitspraak van generaal MacArthur voor het Congres in Washington die Japan een volk noemde van twaalf jaar oude kinderen. Dit klinkt meer racistisch dan het eigenlijk bedoeld was. Hij zei het namelijk in een bepaalde context. Hij vergeleek Japan met Duitsland. Duitsland had in zijn ogen als deel van de christelijke Westerse beschaving beter moeten weten. Het zou daarom ook moeilijker zijn om Duitsland weer op het rechte pad te brengen. De Duitsers waren in feite pervers geweest en tegen de eigen beschaving ten oorlog

getrokken, terwijl de Japanners uit een andere – niet-christelijke – cultuur niet beter konden weten en waarschijnlijk als goede leerlingen wel weer op het rechte pad konden worden gebracht en een democratie konden opzetten onder Amerikaanse leiding. De rol van de cultuur was heel groot onder de Amerikaanse administratie in Japan. Zo werden er verschillende dingen verboden in Japan die in Duitsland niet verboden werden. Dat kon vaak heel pietluttig zijn. Omdat nationalistisch Shinto, de Samoeraimentaliteit en de keizerverering allemaal werden gezien als onderdelen van de eeuwenoude Japanse cultuur, moesten ze eigenlijk worden verbannen, worden afgeschaft, anders konden de Japanners geen democratie hebben. Dus films met de Fujiberg waren verboden; zwaardvechtfilms mochten niet, bepaalde Kabukistukken mochten niet worden opgevoerd, etc. Dergelijke dingen zijn in Duitsland niet gebeurd en dat komt omdat wat Japan betreft de Amerikanen het idee hadden dat het probleem van het Japanse fascisme een cultureel probleem was. In Duitsland was het meer een politiek probleem.

Realisten en idealisten

Een ander aspect van de bezetting van Japan na de oorlog is nog steeds relevant, namelijk de splitsing onder de Amerikanen die toen voor MacArthur in Japan zaten. Er waren twee groepen: de realisten en de idealisten. De idealisten waren vaak linkse, progressieve Amerikanen, New Dealers onder Roosevelt, die op een idealistische manier dachten dat het de rol was van Amerika om ongeacht cultuur, traditie, geografie en geschiedenis democratie te verspreiden. Het gaf dus niet wat de Japanse mentaliteit was, dat interesseerde ze ook niet. Democratie is een universele waarde en kan daarom overal worden toegepast. Dat zeiden de idealisten. De realisten waren vaak zeer conservatief, zelfs uiterst rechts, sommigen waren zelfs lid van de John Birch Society en werkten vaak in de inlichtingendienst voor MacArthur tijdens de oorlog. Dat waren de mensen die juist prat gingen op hun kennis van de Oosterse mentaliteit of de Japanse geest. Hun idee was dat democratie wel iets moois was in het Westen, maar dat democratie in een cultuur als de Japanse onmogelijk kon worden toegepast. Japanners komen uit zo'n andere wereld, dat wordt chaos, die hebben de strakke hand van een keizersbewind nodig, daar moet je een autoritair regime hebben, anders gaat het helemaal mis.

Het interessante van Irak nu is dat de rollen zich op een merkwaardige manier hebben omgedraaid. Nu zijn het de neoconservatieven die praten als internationalisten, als idealisten, die zeggen dat cultuur, geschiedenis, geografie en godsdienst er niet toe doen. Als je de dictator opruimt kun je overal, dus ook in Irak, een democratie opzetten. Dat wil iedereen, democratie is universeel en het is onzin om te denken dat het niet kan. Degenen die nu zeggen, voorzichtig, het gaat toch om een hele andere cultuur, de islam, dat gaat daar niet zomaar, respecteer hun eigen cultuur etc. zijn nu juist de mensen die zichzelf graag zouden beschouwen als progressief en links (en internationalistisch toen ze nog marxisten waren). Wat dit laat zien, en het laat veel dingen zien, is in ieder

geval het echec van het marxisme zelf, waardoor mensen die links zijn nu niet meer zozeer geïnteresseerd zijn in internationalistische oplossingen, maar meer in het beschermen van cultuur tegen globalisering en dergelijke. Maar het is een omwisseling van rollen die voor mensen die zichzelf als progressief beschouwen ongemakkelijk zou moeten zijn. Als je veel mensen die links zijn nu hoort over Irak, daargelaten of de argumenten juist zijn of niet, dan lijken hun argumenten verrassend veel op die van Henry Kissinger en de ouderwetse realisten.

Laten we Irak even terzijde. Als we de geschiedenis van de laatste twintig tot dertig jaar bekijken, dan moeten we concluderen dat de idealisten in bepaalde delen van de wereld absoluut gelijk hebben gekregen. Als je Oost Azië bekijkt – even niet het Midden-Oosten – dan is het inderdaad waar dat in landen zoals Zuid-Korea, Taiwan, Thailand, zelfs de Filippijnen met al hun problemen, in landen dus met een geheel andere, niet-westerse cultuur, democratie een groot succes is geworden. Van Zuid-Korea met name werd altijd gezegd, dat kan daar niet, die hebben altijd autoritaire regimes gehad, dat wordt chaos als je gaat proberen daar democratie op te zetten. Het heeft nu in feite een meer bloeiende democratie dan waar dan ook in Oost Azië. Het voorbeeld van Taiwan laat zien dat Chinezen ook heel goed met democratie weten om te gaan en dat er geen culturele belemmering is in de Chinees sprekende wereld die zich verzet tegen democratische instituties. Je zou dus kunnen zeggen, als het in Zuid-Korea en Taiwan lukt, waarom zou het dan niet kunnen lukken in het Midden-Oosten? Dat is ook het antwoord dat Paul Wolfowitz, één van de meer bedachtzame *neocons* in Amerika en ex-ambassadeur in Jakarta, altijd geeft aan critici van zijn politiek en ideeën. Die critici zeggen dus dat democratie brengen naar het Midden-Oosten een onzinnige onderneming is. Wolfowitz noemt dat echter een vorm van racisme. Waarom democratie wel voor Europeanen, Amerikanen, Aziaten, maar niet voor moslims en Arabieren? Daar is inderdaad als een principieel argument geen speld tussen te krijgen. Of het praktisch was of realistisch – om dat woord weer te gebruiken – om het in Irak op een gewelddadige manier te proberen is natuurlijk een andere zaak.

Islam en democratie

Nu zijn er ook mensen die zeggen – en daar zit ook veel in – dat de islam zelf een belemmering zou zijn (in tegenstelling tot landen met een confucianistische of een boeddhistische traditie). De argumenten zijn natuurlijk bekend, de scheiding van kerk en staat zou vager zijn, Mohammed was niet alleen een profeet maar ook een politicus. Er heeft dus altijd een sterk politiek element in de islam gezeten, etc. Dus zonder die scheiding van kerk en staat en met dat politieke element loopt het altijd mis met de democratie in islamitische landen. Daar zijn wel argumenten tegen in te brengen. Indonesië wordt te weinig genoemd in discussies over hoe het nu moet in de islamitische wereld. Indonesië is echter wel het grootste islamitische land in de wereld. Met alle problemen die ze daar hebben, het gaat met de democratie niet slecht, en de

problemen die ze hebben, zijn niet inherent aan de islam. Nu is het waar dat de islam zoals die wordt toegepast in Indonesië niet dezelfde is als de islam in Saoedi-Arabië. Er zijn inderdaad veel verschillende vormen van de islam, maar ik denk dat zelfs Iran weinig problemen met de democratie zou hebben als de mullahs er van het toneel zouden verdwijnen. Dus helemaal inherent aan de islam kan het niet zijn, dat het zo moeizaam gaat met de democratie in het Midden-Oosten. Bovendien, met die scheiding van kerk en staat valt het ook wel mee. Het Ottomaanse rijk kende bijvoorbeeld geruime tijd *de facto* toch wel een scheiding van kerk en staat. Niet precies op dezelfde manier als in de Westerse wereld, maar hij was er dus wel. De islam kan zich aanpassen aan seculiere politieke systemen. Dus ik denk niet dat het juist is om te denken dat het probleem *au fond* een islamitisch probleem is. Wat in Zuid-Korea kan, kan waarschijnlijk in principe ook in Irak.

Nationale staat en democratie

Er zijn andere factoren die democratie in het Midden-Oosten bemoeilijken en die misschien meer te maken hebben met de Arabische beschaving, althans de geschiedenis van de Arabische landen, dan met het geloof. Ik denk daarbij aan het volgende. Nationalisme – het idee van een nationale staat – heeft natuurlijk veel schade aangericht. Dat weten we in Europa maar al te goed. Aan de andere kant is het ook waar, dat het onmogelijk is om een democratie te ontwikkelen zonder een idee van een nationale staat. Er moet een demos zijn om een democratie te hebben. Zonder demos gaat het niet. Mensen moeten toch het gevoel hebben dat ze bij een bepaalde politieke gemeenschap horen

en dan hoeven ze niet allemaal dezelfde taal te spreken, maar ze moeten wel bij een gemeenschap horen met een gedeelde geschiedenis, een gedeeld idee van hoe die gemeenschap moet werken en een rechtssysteem waardoor je een consensus krijgt van mensen die zich kunnen neerleggen bij een regering die gevormd is door mensen waar ze zelf niet op hebben gestemd. Dat gaat zonder enig nationaal besef, denk ik, heel moeizaam. Dat is misschien in de Arabische wereld een groter probleem dan bijvoorbeeld in Oost Azië, in landen als Korea en Japan. China is een gecompliceerd geval, maar ook in de Chinese sprekende wereld is het idee van een Chinese natie natuurlijk al heel erg oud. Dat is niet zo in de Arabische wereld. Arabieren hebben een lange geschiedenis van verschillende loyaliteiten, aan stammen, aan sultans, maar niet aan de nationale staat. Vandaar ook dat veel Arabische intellectuelen zich in de jaren dertig aangetrokken voelden tot het pan-Arabisme, als een soort supranationaal substituut. Het idee stoelt in de Europese geschiedenis, want het pan-Arabisme was sterk geïnspireerd door het pangermanisme en ook wel door het panslavisme. Dus het stond niet op zichzelf. Maar het lukte niet, omdat zelfs de definitie van wat het is om een Arabier te zijn niet zo eenvoudig is te vinden.

Wat maakt een Arabier een Arabier? De definitie is niet etnisch, want er zijn veel verschillende etnische groepen in de Arabische wereld. Hij is ook niet op een natiestaat gebaseerd, op een gedeelde nationale geschiedenis. En als de taal doorslaggevend zou zijn, dan zijn er ook Arabische christenen en Arabische joden (als ze niet hardhandig uit de Arabische gebieden zijn verstoten). De meeste joden in Bagdad spraken Arabisch, dus als een gemeenschappelijke taal definieert wat het is om Arabisch te zijn, dan hoeven Arabieren geen moslims te zijn. Maar het pan-Arabisme is mislukt. En als er niets meer overblijft, als het dus niet gebaseerd is op een gemeenschappelijke taal, een gemeenschappelijke geschiedenis of een etnische identiteit dan blijft eigenlijk alleen maar de godsdienst over als een loyaliteit die boven de nationale staat uitstijgt. Vandaar de aantrekkingskracht – juist weer bij intellectuelen in de Arabische wereld – van het pan-islamisme.

Maar wat we daar wel goed bij in het oog moeten houden, is dat de reactie van de politieke islam, de rebellie die we nu zien in het Midden-Oosten, in de eerste plaats een rebellie is tegen gefaalde seculiere regimes, en niet tegen het Westen of het christendom of het jodendom, hoewel de propaganda soms anders zou doen vermoeden. Het is een revolutie binnen een godsdienst tegen seculiere regimes die natuurlijk wel sterk geïnspireerd zijn door het Westen. Helaas – en dat geldt niet alleen voor het Midden-Oosten, dat gold ook een beetje voor Japan en China – hebben ze uit het Westen de verkeerde ideeën overgenomen, namelijk vormen van fascisme, staatsocialisme en nationaal socialisme. Die zijn toegepast – vaak hardhandig – en de religieuze reactie daartegen is dus gericht tegen het eigen seculiere systeem en niet primair tegen het Westen zelf.

Een andere ingang in deze discussie over de problemen tussen het Westen en het Midden-Oosten, de islamitische wereld, is het idee dat je vaak in linkse kringen aantreft en waar ik eerder al iets over heb gezegd. Het idee namelijk, dat het gaat om een soort bescherming, een soort verzet om de eigen cultuur te behoeden voor de universalistische claims van kapitalisme, globalisering en dergelijke. In het Engels heet dat *nativism*, een reactie van het eigene, van het unieke, van de volksziel tegen het universalisme. Daar lijkt de cultuurstrijd een beetje op, die we nu in het Midden-Oosten en ook in onze eigen landen zien. Het probleem is hier dat de islam zelf natuurlijk ook universalistische pretenties heeft, net als het christendom. Als er een conflict is tussen het christendom en de islam, is het een conflict tussen twee monotheïstische godsdiensten die allebei pretenderen universele waarden te bezitten. Het jodendom, de derde monotheïstische godsdienst, valt daar een beetje buiten, omdat de joden niet de pretentie hebben gehad dat alle gojim moeten worden bekeerd, in tegendeel, liever niet.

Beschaving en cultuur

Die tegenstelling tussen twee universalistische systemen is natuurlijk heel explosief. Je zou kunnen zeggen, dat beschaving per definitie universalistisch is. De Chinese beschaving is daar een heel goed voorbeeld van. Eén van de grote nationale dichters uit de Tangdynastie was een Turk, etnisch gezien. Dat interesseerde de Chinezen niet, want iedereen die in de Chinese beschaving was geschoold, werd beschouwd als een Chinees, dan hoorde je erbij. Dat is eigenlijk, denk ik, de beste definitie van een beschaving. Een cultuur is natuurlijk wat anders. In die zin hadden de Chinezen een beschaving en de Japanners een cultuur. De Fransen pretenderen een beschaving te hebben, de Duitsers hebben een *Kultur*. Dat zijn toch twee verschillende dingen. De twee democratieën met de grootste pretenties wat betreft het verspreiden van universele waarden zijn de twee democratieën in het Westen die zijn ontstaan uit revoluties, namelijk de Verenigde Staten en Frankrijk. Daarom kunnen ze het denk ik zo slecht met elkaar vinden. Het is een haat-liefdeverhouding, want ze pretenderen allebei universele waarden te vertegenwoordigen.

De reactie van het *nativism*, van de unieke cultuur die moet worden beschermd tegen de claims van het universalisme, is een romantische en de Duitse reactie tegen de Franse overheersing, vooral van Napoleon, is daar natuurlijk een heel goed voorbeeld van. Je zou kunnen zeggen, dat op dit moment de Verenigde Staten een soort Napoleontisch tijdperk is ingegaan. Napoleon had ook goede ideeën, universele ideeën, gestoeld op de Verlichting. Vrijheid, gelijkheid en broederschap, dat kwam Napoleon brengen, in dit land en in andere landen. De reactie daarop was niet altijd gebaseerd op even goede ideeën, maar daarentegen toch begrijpelijk. Want als je met een superieure militaire macht universele ideeën gaat opdringen aan mensen, dan wordt dat ervaren als vernederend en het doet er niet zoveel toe of die ideeën goed waren of niet, het is een vernederende ervaring. Uit die vernedering komt een nativistische reactie

voort, wat dus in Duitsland is gebeurd. Ik denk dat min of meer hetzelfde nu aan de hand is in de Arabische wereld, in de wereld van de islam, maar niet in de hele wereld van de islam, in Indonesië bijvoorbeeld niet. Voor mensen die zelf een godsdienst aanhangen die universalistisch is, die het idee hebben dat zij eigenlijk daardoor superieur zijn aan de ongelovigen in het algemeen en het Westen in het bijzonder, voor hen is het natuurlijk extra vernederend om gedurende twee eeuwen of langer geconfronteerd te worden met de superioriteit van het Westen.

Ik denk dat hier ook een parallel is met de situatie van islamitische minderheden in het Westen. De mensen die plotseling naar voren komen als strijders van de Jihad in het Westen zijn natuurlijk mensen die moeite hebben om hun plaats te vinden in het land waar zij geboren zijn, die zich vernederd voelen, vooral als ze redelijk hoog zijn opgeleid, door de gedachte dat ze er niet bijhoren, doordat teveel deuren voor hun neus zijn dichtgeslagen. Het is ook niet toevallig dat die mensen niet zozeer hun heil zoeken in de godsdienst van hun vaders, als wel in een zeer puristische variant van die godsdienst. Het salafisme, een soort extreem protestantse vorm van de islam, is bij uitstek populair bij mensen die hun eigen cultuur, althans de cultuur van hun voorouders, voor een groot deel hebben verloren en daar ook vaak niet echt in geïnteresseerd zijn. Het valt me op, als je praat met Marokkaanse jongeren in dit land, ook Marokkaanse jongeren die erg religieus zijn, dat hun belangstelling voor wat zich afspeelt in Marokko uiterst klein is. Het is juist daarom dat hun pure vorm van godsdienst, waar iedereen zich bij kan aansluiten, ongeacht cultuur of achtergrond, zo populair is.

Democratie: een universele waarde?

Wat kunnen we eraan doen? Ik denk dat het Amerikaanse neoconservatieve idee dat je met militair geweld een dictator kunt verwijderen en dan kunt verwachten dat je een democratie kunt opzetten in een zeer gecompliceerd land waar je weinig vanaf weet, dat dat een illusie is. Wat Napoleon niet lukte, lukt de Amerikanen waarschijnlijk ook niet. Ik denk ook, en dat is misschien een punt dat minder vaak wordt gemaakt, dat we misschien afstand moeten doen van de gedachte dat democratie een universele waarde is. Er is in de wereld niet zoveel dat echt universeel is. Een politiek systeem is dat zeker niet. Dat wat misschien wel universeel is, moeten we waarschijnlijk erg beperken en meer negatief dan positief omschrijven. Het is waarschijnlijk universeel dat de meeste mensen niet willen worden gemarteld of onderworpen willen zijn aan willekeurige macht of willen worden gereduceerd tot slavernij en hun menselijke waardigheid verliezen in een systeem waar ze hun mond niet open mogen doen. Ik denk dat dat inderdaad universele wensen zijn. Hoe je een systeem kunt opzetten om dergelijke misstanden te vermijden, dat wordt waarschijnlijk sterk beïnvloed door geschiedenis, door cultuur, door religie, etc. Ik denk niet dat er een blauwdruk voor is en we moeten waarschijnlijk ook niet pretenderen dat er een blauwdruk voor is. Misschien is het waar dat bepaalde vormen van

/18/

democratie, in ieder geval dat mensen kritiek kunnen leveren op hun politieke leiders en zelfs hun politieke leiders kunnen verwijderen als ze het niet goed doen, waarschijnlijk overal beter zouden werken dan tirannie. Maar het is misschien tactisch handiger om dat idee van universele waarden even te laten vallen.

Ik denk ook niet – om daarmee af te sluiten – dat marteling of tirannie zo diep in enige beschaving of cultuur is verankerd dat democratie er onmogelijk is. Wat dat betreft denk ik dat de *neocons* wel gelijk hebben.

Dank u wel.

De blik van de buitenstaander of het nut van een andere kijk op de dingen

Paul Schnabel

‘Is democratie een universele waarde?’ is een kernachtige samenvatting van het boek dat Ian Buruma en Avishai Margalit onlangs publiceerden: *‘Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden’* (Amsterdam, 2004). De breedte van het perspectief en het ruim aanwezige historisch besef maken dit boek tot een verademing voor iedereen, die de huidige discussie in Nederland over ‘het multiculturele drama’ als drukkend en bedrukkend beleeft. In zijn boek net als in zijn lezing gooit Buruma de ramen open en laat de lucht van het Hollandse binnenhuisje een heilzame verbinding aangaan met de hemel van de idealen van het Westen en tegelijkertijd een politiek en filosofisch contrast vinden met de donkere wolken van het moslimfundamentalisme en het mislukte integratiebeleid. Buruma laat bovendien zien dat er eerder en elders al heel andere, maar zeer vergelijkbare wolken zijn voorbijgedreven. Alleen al dit inzicht is een *‘Aha-Erlebnis’* in de Nederlandse discussie en het blijft niet bij deze ene.

Goede bedoelingen en slechte gevolgen

De Nederlandse discussie is nauwelijks een debat te noemen over de kwaliteiten en de gebreken van het idee van een multiculturele samenleving. Sinds de eeuwwisseling en zeker sinds Pim Fortuyn het debat de teneur van zijn

columns in *Elsevier* wist te geven, is het vooral een steeds weer herhaalde reeks van beschuldigingen en verwijten tegen een ten dele zelfgeschapen vijand gebleven. Vrijwel onweersproken blijft de suggestie dat de problemen met de Marokkaanse jongeren, de moeizame verhouding met de islam, het opkomend fundamentalisme en de voortgaande volgmigratie van huwelijkskandidaten van hetzelfde geloof het resultaat zijn van een ongelukkig beleid, dat zelfs welbewust en tegen beter weten in als ‘slecht’ beleid is volgehouden. Te weinig nadruk is er, zo klinkt het in de kritiek op het Nederlandse beleid, gelegd op de noodzaak tot aanpassing en integratie in de nieuwe samenleving, te weinig eisen zijn er gesteld aan nieuwkomers die vrijwel meteen ook dezelfde rechten toebedeeld kregen als de oorspronkelijke bewoners van het land. Een al te gemakkelijk beleden cultuurrelativisme heeft ook te lang ruimte geboden voor de continuering van ‘achterlijke gewoonten’, niet in de laatste plaats in de vorm van achterstelling en onderdrukking van de vrouw. Eerwraak en vrouwenbesnijdenis zijn uiteindelijk door de inzet van een allochtone politica – Ayaan Hirsi Ali – tot een uitdagend bewijs van moreel gelijk geworden. Ook de meest overtuigende cultuurrelativist zal eerwraak en vrouwenbesnijdenis misschien nog wel willen begrijpen in het kader van een bepaalde cultuur, maar toch niet meer kunnen goedpraten in een moderne samenleving. Overigens zijn maar weinigen zo ver gegaan in hun cultuurrelativisme.

Hier is het niet zo belangrijk vast te stellen in hoeverre er nu wel of niet in het Nederlandse beleid sprake is geweest van cultuurrelativisme of multiculturaliteit. Mijn indruk is dat er eerder gesproken kan worden van onzekerheid en onvoorzichtigheid dan van een uitgesproken opvatting in een bepaalde richting. Heel lang heeft ook angst voor discriminatie iedere vorm van debat bijna onmogelijk gemaakt en dat werd nog versterkt door de neiging in ieder geval de waarde van de eigen cultuur niet te willen verabsoluteren en de waarde van de cultuur van de migrant niet te willen relativeren. Deze ongelukkige samenloop van goede bedoelingen met slechte gevolgen is ook voelbaar in het rapport van de Commissie Blok die in opdracht van de Tweede Kamer het integratiebeleid evalueerde. Interessant is wel dat in het betoog van Ian Buruma – in zijn boek meer nog dan in de lezing – een kritiek op het ‘maakbaarheidsdenken’ van ‘rechts’ Amerika doorklinkt, die in Nederland juist ten opzichte van ‘links’ heeft doorgeklonken. Ik doel hier op de illusie dat mensen ‘vanzelf’ voor democratie en de moderne samenleving zullen kiezen, als ze maar de formele vrijheid hebben dat te doen. Het is de hogere versie van de Amerikaanse illusie dat iedereen ‘natuurlijk’ voor de Amerikaanse *way of life* zal kiezen. In Nederland is misschien te lang en te impliciet verondersteld dat de aanpassing en dus de ‘vernederlandsing’ van allochtonen wel vanzelf zou gaan. Nu die gedachte – overigens in veel gevallen toch meer realiteit dan illusie! – opgegeven is, is ook het teken van de maakbaarheid omgeslagen van positief naar negatief. Er worden eisen opgesteld en beperkingen opgelegd, overigens met uiteindelijk dezelfde bedoeling als toen het beleid nog uitging van kansen en rechten: inpassing en aanpassing aan de Nederlandse samen-

leving. Het blijft natuurlijk de vraag of wat eerst van de nieuwkomers gehoopt en verwacht werd, nu met meer succes van hen geëist kan worden.

Bij dat alles lijken de direct betrokkenen – de immigranten en de allochtonen – nauwelijks meer te zijn dan objecten van beleid, die wel reageren op beleid, maar inderdaad alleen reactief in beeld lijken te komen. In extreme zin lijkt zo ook de fundamentalist en de terrorist een product van het beleid en niet een eigenstandig verschijnsel. Ian Buruma's betoog laat zien dat zowel het een als het ander het geval is. Dat verklaart ook waarom er niet alleen grote individuele verschillen in de mate van aanpassing kunnen zijn, maar ook belangrijke verschillen tussen groepen. In Nederland leveren de Marokkanen meer – aanzienlijk meer – problemen op dan de Turken, de Antillianen meer dan de Surinamers en de Irakezen meer dan de Iraniërs, om maar een paar voorbeelden te noemen.

Macht en overtuiging

Voor Nederland een nieuw element in de discussie over de verhouding van het Westen tot de 'anderen' is in het betoog van Ian Buruma de tegenover elkaar stelling van de Verenigde Staten en de moslimwereld in de combinatie van machtspolitiek en ideologische overtuiging, beter gezegd, overtuigdheid, het leven in de zekerheid van het eigen gelijk. Bij de Amerikanen is dat zeker zo, het ziet er alleen niet zo uit, want het sterke geloof in de idealen van de Verlichting (individualisme, vooruitgang) wordt juist als een vorm van rationaliteit gepresenteerd. Ralf Dahrendorf vatte dat ruim veertig jaar geleden al mooi samen onder de noemer '*Die angewandte Aufklärung*' (1963), Amerika als de Verlichting in de praktijk, levend in de zekerheid dat deze praktijk het beste bij de natuur van de mens past en dat ieder individu er ook voor zal kiezen, mits hij de kans krijgt. '*The American dream*' is in die zin de droom van iedereen. Europa – en ook Japan – heeft ontegenzeggelijk zeer geprofiteerd van de bereidheid van de Amerikanen om voor '*Die angewandte Aufklärung*' te vechten, maar de vraag is of dit ook in alle andere gevallen – met Irak als meest recente voorbeeld – het geval is geweest en door de te hulp geschotenen ook zo wordt gezien.

Buruma uit hier meer dan twijfel en daar is alle aanleiding toe. Tegenover de combinatie van machtspolitiek en ideologische overtuiging, die de Verenigde Staten zo sterk en tegelijkertijd zo kwetsbaar maakt, staat aan de kant van de islamitische wereld de combinatie van onmachtspolitiek en religieuze overtuiging. Het gaat niet goed met de landen van de islamitische wereld – de rijkdommen komen onvoldoende ten goede aan de bevolking, er is te weinig werk, regeringen zijn corrupt en onderling overheerst vijandschap. Het is een wereld van verloren oorlogen en gemiste welvaart, een tweederangswereld met tweederangsmensen die maar geen burgers mogen worden, thuis niet en vaak ook niet in de landen waar ze naar toe trekken op zoek naar een betere toekomst. De 'onmachts' politiek gaat echter samen met de overtuiging deel

uit te maken van de superieure geloofsgemeenschap. De combinatie van 'empirische' inferioriteit en 'theoretische' superioriteit leidt tot een identiteit die permanent gekrenkt is en wordt. Na de moord op Theo van Gogh schreef ik 'Het moet buitengewoon krenkend geweest zijn voor een beginnend vaandeldrager van het ware geloof als Mohammed B. om bij voortduring te worden beledigd door een type dat alleen al in zijn kleding en houding niets anders dan minachting uitstraalt ... Wat de beledigde wil terugzeggen, wordt niet gehoord en kan dus ook niet tot een antwoord leiden, laat staan een gesprek. De beledigde voelt zich superieur in zijn standpunt en weet zich inferieur in zijn positie. Niet eenmaal, maar steeds weer opnieuw en altijd door toedoen van dezelfde persoon. Onmacht bij herhaling laat de woede over de krenking uitgroeien tot haat tegen de persoon' (*Het Financieele Dagblad*, 6 november 2004). Ian Buruma drukt zich in vrijwel dezelfde woorden uit en ik kan niet anders dan het met hem eens zijn. Tegenover de Verlichte 'dwepers' en 'minachters' in het Westen staan de profetische 'wrekers' van het Oosten en dat is een gevaarlijke situatie, juist omdat het in essentie niet gaat om een conflict tussen staten.

Ik denk overigens, maar dit terzijde, dat dit ook gespeeld heeft bij de moord op Pim Fortuyn. Volkert van der G. zag zich als zaakwaarnemer voor de rechten van de dieren. Dat klinkt vreemd, zeker omdat het bij hem niet om een sentimentele afhankelijkheid ging, maar om een gekrenkt gevoel van rechtvaardigheid. Volkert van der G. was beïnvloed door de opvattingen van de Amerikaanse (!) filosoof Peter Singer: je hoeft niet van dieren te houden om toch op te komen voor de rechten van dieren. De rechten van dieren werden spottend miskend door Fortuyn. Daarmee bedreigde hij de dieren niet alleen (of zelfs niet zozeer), maar hij vernederde hen en dus ook hun zaakwaarnemer. Daarvoor moest worden opgekomen en dat deed Van der G.

Op deze manier kunnen 'buitenstaanders' (Mohammed B. was net zo goed een buitenstaander als Volkert van der G.) 'bovenstaanders' worden. Ze richten zich als het ware op uit de wrok en de haat en weten zich gerechtvaardigd in hun agressie. In beide gevallen was het een soort eerwraak en in beide gevallen ging het ook niet om de eigen eer. Velen zullen op televisie de laatste woorden hebben gehoord die Mohammed B. heeft gesproken tijdens zijn proces. Hij richtte zich tegen mevrouw Van Gogh. Voor heel veel mensen was het schokkend te merken dat daar geen compassie in doorklonk, maar alleen het gelijk van de gerechtvaardigde. Dat kunnen wij eigenlijk niet begrijpen, daarvoor kunnen wij dus ook alleen maar een verklaring zoeken in de psychopathologie. Zo iemand is gek en hoort in een TBS-kliniek thuis, of zo iemand is gek gemaakt en dan is het 'hersenspoeling' door boosaardige imams. De werkelijkheid van Volkert van der G. en van Mohammed B. blijft voor ons onbegrijpelijk en oninvoelbaar en daarom ook zo bedreigend.

Popper revisited

Bij het thema van de universele waarde van de democratie plaatste Ian Buruma enkele belangrijke relativiserende kanttekeningen. Ga niet uit van een universalistische vooronderstelling ten aanzien van democratie, maar wek de interesse voor de praktijk ervan, in de hoop dat het aanslaat in een situatie waarin er ruimte voor is en er een vorm voor gevonden kan worden. Leg het niet dwingend op, met andere woorden, wil niet met alle geweld 'het goede' brengen, maar ga het slechte tegen. Het slechte, dat zijn de dingen dus die niemand vrijwillig zal kiezen, de dingen die voor iedereen en voor ieder mens akelig zijn en waar mensen als het enigszins kan zich aan zullen proberen te onttrekken: vernedering, wreedheid, geweld, angst, precies de zaken waar mensen toch al te lang in de geschiedenis van de mensheid mee geconfronteerd zijn. Ik herken hierin veel van het gedachtegoed van Karl Popper (*'The Open Society and its Enemies'*, 1945). Toen ging het tegen het marxisme, in het bijzonder tegen de variant daarvan in de Sovjetunie. Popper verklaarde zich heel duidelijk tegen het marxistische 'fundamentalisme' van zijn tijd. Hij pleitte voor '*piecemeal engineering*', stap voor stap verbetering zonder gesloten toekomstbeeld, zodat er steeds verandering in moet kunnen optreden.

Misschien is het echte discours wel de discussie tussen degenen die gesloten denken en degenen die open willen denken, tussen degenen die weten wat slecht is en degenen die weten wat goed is. In de huidige tijd moet misschien het vigerende Amerikaanse denken over democratie als bij uitstek 'gesloten' beschouwd worden, voorzover het gebaseerd is op de overtuiging dat democratie '*American style*' door God gewild is, zoals Amerika door God gewild is als '*God's own country*'. Daartegenover staat als meer 'open' en ook meer relativiserende positie de Europese visie, die door Churchill ooit cynisch, maar treffend onder woorden is gebracht met de erkenning dat democratie wel een bijzonder gebrekkig systeem is, maar dat hij helaas geen beter systeem kent. Zo geformuleerd is dat niet alleen maar een spelletje met woorden. Er zit een diepe waarheid in, een heel andere manier van denken over wat het lot van de mensheid en het lot van de wereld is. Misschien is het dan ook wel waar dat uiteindelijk de waarde van de democratie – en dat is voor mij alweer een '*Aha-Erlebnis*' in de rede van Buruma – niet zozeer in het ideaal van de democratie op zich ligt, maar in de praktijk van de uitvoering. In hoeverre beantwoordt die aan de idealen die in de democratie besloten liggen?

Buruma en Nederland

Kunnen we de breedte van het door Ian Buruma geschilderde perspectief nu ook verbinden met Nederland? Ik vind dat moeilijk, omdat de machtspolitieke connotatie in Nederland nauwelijks een rol speelt en wij vooral worstelen met het probleem van de integratie van allochtonen, vooral jonge allochtonen, niet eens noodzakelijk moslim, laat staan fundamentalist. Al heeft het vraagstuk nu een 'vreemdelingenrecht' karakter gekregen, in essentie is het een vraagstuk

van integratie als ‘welzijnsbeleid’ en zo wordt het in Nederland ook gezien. Natuurlijk, Nederland is een actieve bondgenoot van de Verenigde Staten en in die zin gecommiteerd geraakt aan ondernemingen die wij graag zouden willen zien als bijdragen aan het handhaven van de vrede (ook ‘welzijnsbeleid’ dus, maar helaas kunnen anderen daar anders over denken en het wel degelijk zien als deelname aan machtspolitiek). In Nederland zelf is het ‘occidentalisme’ vooral voelbaar in de problematiek van de tweede generatie. In Nederland wordt ook dat eerder als een sociaal en cultureel probleem gezien dan als een verschil in ideologie en levensbeschouwing. De eerste generatie speelt in die problematiek nauwelijks een actieve rol. Dat zou ze ook niet kunnen, omdat ze in de meeste gevallen letterlijk en figuurlijk de weg niet weet. De eerste generatie kent de samenleving onvoldoende en beschikt niet over de competenties die de tweede generatie door opleiding wel heeft kunnen verwerven. Hun problemen zijn typisch voor mensen die enerzijds wel al bij de gevestigde samenleving horen en anderzijds weten dat dit toch ook weer niet zo is. Ze zijn geen buitenstaanders meer, maar twijfelen eraan of ze ooit wel bij de gevestigden zullen gaan horen en weten ook niet of ze dat eigenlijk wel willen.

De praktijk van een ander geloof

Ik denk dat wij in Nederland te maken hebben met een zeer bijzondere situatie. We hebben een overheid die graag zakelijk leiding wil geven en een bevolking met nauwelijks nog traditionele religieuze wortels. Godsdienst, of vager nog, spiritualiteit beschouwen wij bijna per definitie als erg geïndividualiseerd in de beleving, en met steeds minder raakvlakken, anders dan in algemeen ethische zin, met het maatschappelijke, economische en culturele leven. Dat geldt ook voor de meeste van de 900.000 moslims in Nederland, maar er is toch een verschil dat in het geval van de fundamentalisten het karakter van een onoverbrugbare kloof krijgt.

De islam is geen geloofsgemeenschap zoals een christelijke kerk dat is, de moskee heeft ook een andere betekenis dan een kerkgebouw. Ook wie nooit de moskee bezoekt, kan in het dagelijks leven in elk aspect van zijn bestaan een overtuigd moslim zijn en daar in zijn leefstijl en omgangsvormen uitdrukking aan geven. De persoonlijke beleving van het geloof is belangrijk, maar belangrijker is misschien nog wel het sociaal ordenende en maatschappijregelende karakter van de islam. Anders gezegd, niet de andere gebeden zorgen voor de sociale spanning die nu steeds meer gevoeld wordt, maar de andere regels voor het dagelijks leven en het samenleven: de omgang tussen man en vrouw, de betekenis van familie en gezin.

In een moderne samenleving is er veel ruimte voor de eigen invulling van het persoonlijke leven, maar de vrijheid om het maatschappelijke leven anders in te richten is heel beperkt. Dat wordt maatschappelijk voelbaar als het om meer dan de afwijking van een individu gaat en die situatie doet zich nu voor. Het gaat om grote aantallen en het gaat om opvattingen die niet door anderen

gedeeld en ten dele ook niet als mogelijkheid in deze samenleving geaccepteerd kunnen worden.

Laat ik het eens anders zeggen: in de Westerse samenlevingen is men natuurlijk volstrekt niet bereid de superioriteitsclaim van de islam als relevant voor de inrichting van de eigen samenleving te accepteren. Temeer niet, omdat de moslims in het algemeen economisch en sociaal in een ondergeschikte positie zitten en dus ook niet als een referentiegroep gezien kunnen worden. De spanning die veel moslims voelen in het paradoxale samengaan van hun eigen religieuze superioriteit en sociale inferioriteit kan zo de bron van een conflict worden. Dat wil 'niemand' en dus zal 'iedereen' er hard aan moeten werken om dat niet te laten gebeuren.

Eén belangrijke mogelijkheid om dat te bewerkstelligen is afzien – over en weer! – van iedere vorm van belediging en te proberen vernederingen en krenkingen te vermijden. Het klinkt heel simpel, maar dat is het in de praktijk allang niet meer. Veel mensen van Marokkaanse en Turkse afkomst hebben tot hun spijt, hun verdriet en ook hun woede moeten vaststellen dat ze, al waren ze misschien ook vroeger al niet zo vreselijk welkom, nu in ieder geval veel minder welkom zijn en ook vaker dan vroeger onheus, onzeker, angstig of ook dreigend tegemoet getreden worden. Dat is krenkend en vernederend, zeker voor mensen die hier thuis zijn en hier ook hun thuis gevonden hebben, hier geboren zijn, hier opgegroeid zijn en het idee hebben dat dit hun samenleving is, ook al zijn zij daar misschien niet in alle opzichten gelukkig mee. Omgekeerd is het voor de 'gevestigden' onaanvaardbaar dat hun levensstijl, hun opvattingen over de positie van de vrouw in de samenleving of wat er verder maar aan belangrijke verschillen valt waar te nemen, door de 'buitenstaanders' als een bewijs van morele inferioriteit gezien worden.

Zodra ressentimenten gaan spelen – dat is wat ook in de lezing van Ian Buruma doorklinkt – die een rechtvaardiging gaan vinden in superioriteitsgedachten, ontstaat een heel gevaarlijk mengsel dat ook heel snel kan ontploffen. Aan beide kanten, want het spel wordt nu echt aan twee kanten gespeeld. Ik ben er heel bezorgd over dat als de spelers zo doorgaan als nu steeds weer gebeurt – ook al is het maar een kleine groep – nog meer ontploffingen zullen volgen dan we in de afgelopen jaren en maanden al gezien hebben. Ressentiment en rechtvaardiging, dat is de beste brandstof voor conflicten in eigen huis.

Dank u wel.

Bijlage I

Overzicht van uitgebrachte adviezen

- Tussen oorlog en vrede oktober 2005
Kader voor een balans tussen vrijheidsrechten en veiligheid
- Over de staat van de democratie september 2005
Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek
- Autonom of automaat? augustus 2005
Advies over gemeentelijke autonomie
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Niet teveel gevraagd! juni 2005
Een analyse van Kamervragen
- Nationale coördinatie van EU-beleid: december 2004
een politiek en proactief proces
- Commentaar op het rapport ‘Een herkenbare staat’ december 2004
van de werkgroep-Kohnstamm
- Commentaar op de wetsvoorstellen gekozen burgemeester december 2004
- Burgers betrokken, betrokken burgers november 2004
- De GHORdiaanse knoop doorgehakt. Herkenbare geneeskundige juli 2004
hulpverlening bij ongevallen en rampen in de veiligheidsregio
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg*)
- Commentaar op het rapport ‘De Schaduwmacht’ juni 2004
- Commentaar op conceptwetsvoorstellen gekozen burgemeester mei 2004
- Cultuur met een FORS postuur maart 2004
Rijksdienst tussen rechtsstaat en flexibiliteit
- Naar meer herkenbare kandidaten januari 2004
Reactie op ‘Naar een sterker parlement’
- Andere openbare lichamen in de Grondwet, december 2003
Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel III
- De gekozen burgemeester: november 2003
een kwestie van kiezen

- Binnengemeentelijke decentralisatie september 2003
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Politiek en Media september 2003
Pleidooi voor een LAT-relatie
- Trias informatica juli 2003
ICT en overheid in vogelvlucht
- Legio voor de regio, februari 2003
Bestuurlijke antwoorden op regionale vraagstukken
- Veiligheid op niveau, februari 2003
Een bestuurlijk perspectief op de toekomst van de veiligheidsregio's
- Provincies en gemeenten in de Grondwet, december 2002
Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel II
- Presteren door leren, oktober 2002
Benchmarken in het binnenlands bestuur
- Het openbaar bestuur in de Grondwet, mei 2002
Advies modernisering hoofdstuk 7 van de Grondwet deel I
- Partners in veiligheid, van verantwoordingsbocht naar april 2002
lokale verantwoordelijkheid
- Bestuurlijke inbedding veiligheidsregio's april 2002
- Primaat in de polder, nieuwe verbindingen tussen politiek maart 2002
en samenleving
- Advies wetsvoorstel bestuur in stedelijke regio's januari 2002
- Water in orde, Bestuurlijk-organisatorische aspecten december 2001
van integraal waterbeleid
- Advies Evaluatie Kaderwet Adviescolleges december 2001
- Steden zonder muren, Toekomst van het grotestedenbeleid november 2001
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Taakontwikkeling politie juli 2001
- Advies Voorontwerp Wet elektronisch bestuurlijk verkeer juni 2001

- Etniciteit, binding en burgerschap april 2001
- De cultuur van dualisering maart 2001
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Reorganisatie rechterlijke macht december 2000
- Stilstaan bij het regionaal verkeer en vervoer november 2000
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Advies ontwerp Nota Wonen oktober 2000
- De kunst van het overlaten, maatwerk in decentralisatie september 2000
(*Gezamenlijk uitgebracht met de Raad voor de financiële verhoudingen*)
- Advies over de meerjarennota emancipatiebeleid september 2000
- Bestuurlijke samenwerking en democratische controle juni 2000
- Helder als glas; een pleidooi voor een burgergericht kwaliteitsconcept juni 2000
- Staat *van* de jeugd? De relatie tussen jongeren en de overheid maart 2000
- ICT en het recht om anoniem te zijn januari 2000
- Op het toneel en achter de coulissen, de regiefunctie van gemeenten december 1999
- Samen werken aan veiligheid, de bestuurlijke inbedding van de veiligheidsregio's december 1999
- Het bestuurlijk kraakbeen december 1999
- Bijzondere opsporingsdiensten juni 1999
- Retoriek en realiteit van het integratiebeleid maart 1999
- Kiezen zonder drempel, het kiesstelsel geactualiseerd februari 1999
- De grenzen van de Internetdemocratie december 1998
- De overheid de markt in- of uitprijzen? december 1998
- Tussen staat en electoraat; politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving september 1998

- Wijken of herijken: nationaal bestuur en recht onder Europese invloed september 1998
- Illegale Blijvers april 1998
- Bestuurlijke betrekkingen tussen kabinet, VNG en IPO april 1998
- Op de handhaving beschouwd; toezien op een versterkte en uitvoerbare lokale handhavingstructuur april 1998
- Dienen en verdienen met ICT; over de toekomstige mogelijkheden van de publieke dienstverlening april 1998
- Op de grens van monisme en dualisme november 1997
- Integriteit, een zaak van overheid en bedrijfsleven oktober 1997
- Verscheidenheid in vervlechting; bestuurlijke instrumenten tussen proces en institutie oktober 1997

Bijlage II

Overzicht van uitgebrachte preadviezen en overige publicaties

Preadviezen

- B.F. Steur en G.-J. van den Nieuwenhuijzen mei 2005
Burgers betrekken, Een handleiding voor burgerparticipatie
- B.F. Steur, H. van Dijk en G.-J. van den Nieuwenhuijzen december 2004
(redactie), *Democratische vergezichten, Essays over de representatieve democratie in Nederland*
- Auke J. van Dijk (redactie), *Laag voor laag, Aspecten van regionalisering* november 2003
- Auke J. van Dijk, *Veiligheidsconstructie, Een maatschappelijk perspectief op de taakontwikkeling van de politie* mei 2001
- Stichting Alexander, *De Overheid in beeld, Beelden van jongeren aangaande de overheid als instituut en de overheid als werkgever* maart 2000
- D.M. Berkhout e.a., *De provincie in het vizier, Opstellen over het Nederlandse middenbestuur* december 1999
- S.A.H. Denters e.a., *De regiefunctie in gemeenten* december 1999
- L.F.M. Besselink en R.J.G.M. Widdershoven, *De juridische gevolgen van Europese integratie voor het nationaal beleid* september 1998
- A. Zuurmond e.a., *Dienstverlening centraal, De uitdaging van ICT voor de publieke dienstverlening* april 1998
- O.J.D.M.L. Jansen, *Bestuursrechtelijke en strafrechtelijke handhaving, bestuur en politie* januari 1998

Overige publicaties

- Jaarverslag 2004 april 2005
- Verslag van de tweede Rob-lezing februari 2005
Integratie en differentiatie in de Europese Unie
- Werkprogramma 2005 november 2004
- Evaluatie van de Rob 2000 - 2004 september 2004

- Jaarverslag 2003 maart 2004
- *Trias Informatica, Verslag van het symposium, 26 november 2003* januari 2004
- Verslag middagconferentie 28 februari 2003
Grondwet en openbaar bestuur november 2003
- Verslag van de eerste Rob-lezing
Crisis en vernieuwing november 2003
- Werkprogramma 2004 september 2003
- Verslag mini-symposium
Grondrechten in veiligheid, Zoektocht naar een balans september 2003
- De Druppel. Zes jaar adviezen van Rob en Rfv – CD-rom maart 2003
- Jaarverslag 2002 maart 2003
- Verslag congres, *Na Paars: Een nieuwe sturingslogica?* november 2002
- Werkprogramma 2003 september 2002
- Varen onder dezelfde vlag – Videoproductie april 2002
- Jaarverslag 2001 april 2002
- Werkprogramma 2002, Advieskader 2002 - 2005 september 2001
- Jaarverslag 2000 maart 2001
- Verslag symposium,
Decentralisatie: De kunst van het overlaten januari 2001
- Evaluatie van de Rob 1997 - 2000 november 2000
- Werkprogramma 2001 september 2000
- Jaarverslag 1999 maart 2000
- Werkprogramma 2000 september 1999
- Jaarverslag 1998 maart 1999
- Werkprogramma 1999 september 1998

- Verslag symposium, *De gezondheidstoestand van het Nederlandse openbaar bestuur; Ziek of gezond?* maart 1998
- Jaarverslag 1997 maart 1998
- Verslag studiemiddag, *Sturingsinstrumenten en hun context. De modernisering van het bestuursinstrumentarium bij (financiële) decentralisatie* september 1997
- Werkprogramma 1998 september 1997

Bijlage III

Samenstelling Raad voor het openbaar bestuur

- Voorzitter : de heer **prof. dr. J.A. van Kemenade**,
oud-commissaris van de Koningin in de provincie
Noord-Holland.
- Vice-voorzitter : mevrouw **A.L.E.C. van der Stoel**,
stadsdeelvoorzitter Amsterdam-Binnenstad.
- Leden : mevrouw **mr. dr. S.C. van Bijsterveld**,
universitair hoofddocent Rechtswetenschappen aan de
Universiteit van Tilburg;
- de heer **drs. F.A.M. Kerckhaert**,
burgemeester van de gemeente Hengelo (Ov.);
- de heer **prof. dr. A.F.A. Korsten**,
hoogleraar Bestuurskunde aan de Open Universiteit
Nederland en bijzonder hoogleraar Bestuurskunde van de
lagere overheden aan de Universiteit Maastricht;
- de heer **drs. P.A. Lankhorst**,
adviseur Jeugdbeleid en Jeugdzorg;
- de heer **prof. mr. dr. E.R. Muller**,
hoogleraar Conflictbeslechting aan de Universiteit Leiden;
- de heer **drs. C.J.N. Versteden**,
oud-griffier van de provincie Noord-Holland;
- mevrouw **A.G.M. van de Vondervoort**,
waarnemend burgemeester van de gemeente Drechterland;
- de heer **prof. mr. S.E. Zijlstra**,
hoogleraar Staats- en Bestuursrecht aan de Vrije Universiteit.
- Secretaris : de heer **drs. M.P.H. van Haften**.